

ГИЁҲВАНДЛИК ВОСИТАЛАРИ ВА ПСИХОТРОП МОДДАЛАР БИЛАН БОҒЛИҚ ХУҚУҚБУЗАРЛИКЛАРНИНГ ТУШУНЧАСИ, ИЖТИМОЙ-ХУҚУҚИЙ МОҲИЯТИ ВА ТАСНИФИ: ПРОФИЛАКТИКА ҲАМДА ЖАМОАТ ХАВФСИЗЛИГИ НУҚТАИ НАЗАРИДАН

Кузиев Дилшод Ахрорович

© Ўзбекистон Республикаси Криминология тадқиқод институти мустақил изланувчиси.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.19053564>

Аннотация. Мақолада гиёҳвандлик воситалари ва психотроп моддаларнинг ноқонуний айланиши билан боғлиқ хуқуқбузарликлар жамоат хавфсизлиги ва аҳоли саломатлигига қаратилган юқори латент, динамик ўзгарувчан таҳдид сифатида таҳлил қилинади. Мазкур тоифадаги қилмишларнинг ижтимоий хавфлилиги фақат содир этилган ҳаракат оқибати билан эмас, балки унинг занжирсимон салбий таъсири — ижтимоий барқарорлик, иқтисодий салоҳият ва криминоген вазиятга кўрсатадиган кўламли таъсири билан баҳоланиши асосланади. Шунингдек, рақамли коммуникациялар ва “контактсиз” тарқатиши усулларининг кенгайиши хуқуқбузарликларнинг механизмини ўзгартириб, квалификация ва далиллаш жараёнларини мураккаблаштираётгани очиб берилади.

Муаллифлик ёндашуви сифатида “гиёҳвандлик билан боғлиқ хуқуқбузарлик” тушунчасини ахборот-коммуникация технологиялари, интернет муҳити ва крипто-активлар орқали амалга оширилаётган ҳаракатлар билан кенгайтириши зарурати илгари сурилади. Мақолада хуқуқий табиати, объектив томони (тайёрлаш, сақлаш, ташиш, ўтказиш ва ҳ.к.), субъект хусусиятлари ҳамда рақамли макондаги “кибер-наркосавдо” элементларини қамраб олган тасниф таклиф этилиб, унинг профилактик бошқарув (*risk management*) ва таргетли чора-тадбирларни белгилашдаги амалий аҳамияти ёритилади

Калит сўзлар: гиёҳвандлик воситалари; психотроп моддалар; ноқонуний айланма; хуқуқбузарликлар профилактикаси; жамоат хавфсизлиги; тасниф; “контактсиз” тарқатиши; кибер-наркосавдо; янги психоактив моддалар (NPS); риск-менежмент.

ПРАВОНАРУШЕНИЯ, СВЯЗАННЫЕ С НАРКОТИЧЕСКИМИ СРЕДСТВАМИ И ПСИХОТРОПНЫМИ ВЕЩЕСТВАМИ: ПОНЯТИЕ, СОЦИАЛЬНО-ПРАВОВАЯ СУЩНОСТЬ И КЛАССИФИКАЦИЯ (В КОНТЕКСТЕ ПРОФИЛАКТИКИ И ОБЩЕСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ)

Аннотация. В статье анализируются правонарушения, связанные с незаконным оборотом наркотических средств и психотропных веществ, как высоколатентная и динамично трансформирующаяся угроза общественной безопасности и здоровью населения. Обосновывается, что общественная опасность данной категории деяний должна оцениваться не только по факту совершенного действия, но и по цепным негативным последствиям для социальной устойчивости, экономического потенциала и криминогенной ситуации. Показано, что расширение цифровых коммуникаций и «бесконтактных» способов распространения меняет механизм совершения деяний и усложняет вопросы квалификации и доказывания. В качестве авторского подхода предлагается расширить содержание понятия «правонарушения, связанные с наркотиками» за счет деяний, совершаемых посредством ИКТ, интернет-среды и криптоактивов.

Предлагается классификация по юридической природе, признакам объективной стороны, субъектным особенностям, а также с выделением блока «кибер-наркоторговли», что повышает адресность профилактики и эффективность управленческих решений в логике риск-ориентированного подхода.

Ключевые слова: наркотические средства; психотропные вещества; незаконный оборот; профилактика правонарушений; общественная безопасность; классификация; бесконтактное распространение; кибер-наркоторговля; новые психоактивные вещества (NPS); риск-ориентированный подход.

OFFENSES RELATED TO NARCOTIC DRUGS AND PSYCHOTROPIC SUBSTANCES: CONCEPT, SOCIO-LEGAL NATURE, AND CLASSIFICATION (FROM A PUBLIC SAFETY AND PREVENTION PERSPECTIVE)

Abstract. This article examines offenses related to the illicit circulation of narcotic drugs and psychotropic substances as a highly latent and dynamically evolving threat to public safety and population health. It argues that the social harmfulness of such conduct should be assessed not only by the immediate act, but also by its cascading negative effects on social stability, economic capacity, and the broader criminogenic environment. The study highlights that the expansion of digital communications and “contactless” distribution models reshapes offending mechanisms and complicates legal qualification and evidentiary practices. As an authorial approach, the paper proposes broadening the concept of drug-related offenses to include conduct carried out via ICT tools, online environments, and crypto-assets. A multi-criteria classification is offered (by legal nature, actus reus patterns, offender characteristics, and a distinct “cyber drug trade” cluster), demonstrating its value for risk-based governance, targeted prevention, and interagency coordination.

Keywords: narcotic drugs; psychotropic substances; illicit trafficking; offense prevention; public safety; classification; contactless distribution; cyber drug trade; new psychoactive substances (NPS); risk-based approach.

Ҳуқуқбузарликлар профилактикаси ва жамоат хавфсизлигини таъминлаш тизимида гиёҳвандлик воситалари ҳамда психотроп моддаларнинг ноқонуний айланиши мураккаб, кўп қиррали ва динамик ўзгариб боровчи таҳдид сифатида намоён бўлади. Ушбу муаммо нафақат жиноят-ҳуқуқий тақиқлар тизими, балки энг аввало ижтимоий рискларни бошқариш, институционал ҳамкорлик ва шахсинг ижтимоий реабилитацияси контекстида тадқиқ этилиши лозим.

Гиёҳвандлик билан боғлиқ ҳуқуқбузарликларнинг мазмун-моҳиятини англаш учун, аввало, уларнинг ижтимоий хавфлилик даражасини фақат содир этилган қилмиш билан эмас, балки у келтириб чиқарадиган занжирсимон салбий оқибатлар — ген фондининг бузилиши, жамиятнинг иқтисодий салоҳияти пасайиши ва жиноятчиликнинг бошқа турлари учун замин яратилиши билан ўлчаш зарур¹.

Гиёҳвандлик воситалари ва психотроп моддалар билан боғлиқ ҳуқуқбузарликлар жамоат хавфсизлиги, аҳоли саломатлиги ва ижтимоий барқарорликка тўғридан-тўғри

¹ Ўзбекистон Республикасининг Қонуни "Гиёҳвандлик воситалари ва психотроп моддалар тўғрисида", 19.08.1999 й. // www.lex.uz.

тахдид солувчи, юқори латент ва тез трансформацияланувчи жиноятчилик сегменти ҳисобланади. Хусусан, рақамли коммуникациялар ва “контактсиз” тарқатиш усулларининг кенгайиши мазкур қилмишларнинг шакли ва механизмини ўзгартириб, ҳуқуқни қўллашда квалификация ва далиллар масаласини мураккаблаштиради. Шу боис ушбу турдаги ҳуқуқбузарликларнинг тушунчаси, мазмун-моҳияти ва таснифини илмий асосда аниқлаш профилактика ҳамда ҳуқуқни қўллаш амалиёти самарадорлиги учун зарурдир.

Замонавий профилактика назариясида гиёҳвандлик билан боғлиқ ҳуқуқбузарликлар тушунчаси жиноят ҳуқуқидаги тор маънодаги таърифдан фарқли равишда кенг ижтимоий-ҳуқуқий маънода талқин қилинади.

Жаҳон ҳамжамияти олдида турган глобал таҳдидлар орасида гиёҳвандлик ва унинг ноқонуний айланмаси энг хавfli ижтимоий иллатлардан бири ҳисобланади. Ушбу салбий ҳодиса нафақат инсон саломатлигига жиддий путур етказди, балки жамиятнинг иқтисодий, ижтимоий ва маънавий асосларини емирувчи, уюшган жиноятчилик ва терроризмни молиялаштирувчи асосий манба сифатида намоён бўлмоқда.

Мазкур муаммога қарши самарали профилактик чораларни ишлаб чиқиш учун, аввало, соҳадаги асосий тушунчаларнинг илмий-ҳуқуқий мазмунини аниқлаштириб олиш, ҳуқуқбузарликларнинг моҳиятини очиқ бериш ва уларни илмий асосланган таснифлаш тизимини яратиш тақозо этилади.

Илмий адабиётларда ва қонунчиликда "гиёҳвандлик воситалари" ва "психотроп моддалар" тушунчаларига турлича таърифлар берилган. Лексик жиҳатдан "гиёҳванд" сўзи (форс-тожик тилидан олинган бўлиб, "гиёҳ" – ўт, ўсимлик, "ванд" – боғланиб қолган) маълум бир ўсимлик ёки моддага ружу қўйиш маъносини англатади. Халқаро термин сифатида қўлланиладиган "наркотик" сўзи эса юнонча "narkotikos" сўзидан олинган бўлиб, "караҳт қилувчи", "сезгини йўқотувчи" маъносини билдиради.

Гиёҳвандлик воситалари ва психотроп моддаларнинг ноқонуний айланиши билан боғлиқ ҳуқуқбузарликлар нафақат миллий хавфсизликка, балки жамиятнинг генофонди ва ижтимоий барқарорлигига таҳдид солувчи мураккаб деструктив ҳодисадир. Ушбу ҳуқуқбузарликларнинг мазмун-моҳиятини англаш учун аввало маҳаллий ва хорижий олимларнинг назарий қарашларига тўхталиб ўтиш лозим.

Юридик фанда ушбу тушунчага турлича ёндашувлар мавжуд. Хусусан, Р. Кабулов мазкур ҳуқуқбузарликларни жамиятнинг маънавий ва жисмоний негизларига таъжовуз қилувчи, трансмиллий характердаги хавф деб таърифлайди². Унинг фикрини давом эттирган ҳолда, М. Рустамбаев ушбу тоифадаги жиноятларнинг объекти сифатида аҳоли соғлиғи ва жамоат хавфсизлигини кўрсатиб, давлат назоратидаги моддаларнинг қонуний ва ноқонуний айланмаси ўртасидаги ҳуқуқий чегарани аниқ белгилаш зарурлигини таъкидлайди³.

Профилактик жиҳатдан ёндашганда, И. Исмоилов ҳуқуқбузарликларни нафақат жазо, балки кенг қамровли ижтимоий чоралар ва маҳалла институти орқали жиловлашни таклиф этади⁴.

² Кабулов Р. Жиноят ҳуқуқи (Махсус қисм): Дарслик. – Т.: Академия, 2021. – Б. 245.

³ Рустамбаев М. Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексига шарҳ. Махсус қисм. – Т.: Adolat, 2021. – Б. 412.

⁴ Исмоилов И. Ҳуқуқбузарликлар профилактикаси: Дарслик. – Т.: Академия, 2022. – Б. 158.

Хорижий олимлардан А. Глушков эса гиёҳвандликни "ижтимоий касаллик" сифатида кўриб, ҳуқуқбузарлик таркибида шахснинг руҳий қарамлигини ҳисобга олиш зарурлигини илгари суради⁵.

Шунингдек, мазкур йўналишда қуйидаги олимларнинг илмий изланишлари ҳам алоҳида аҳамиятга эга. Ғ. Абдумажидов ҳуқуқбузарликни квалификация қилишда модданинг кимёвий таркиби ва унинг инсон организмига таъсир даражасини асосий мезон сифатида кўради⁶. Х. Оқоёв ушбу жиноятларнинг ижтимоий хавфлилиги уларнинг бошқа оғир жиноятларга (терроризм, коррупция) замин яратиши билан белгиланишини қайд этади⁷.

Б. Гафуров эса, гиёҳвандликни "хуфиёна иқтисодиёт"нинг асосий манбаларидан бири деб ҳисоблаб, уни иқтисодий жиноятчиликнинг бир тури сифатида талқин қилади⁸.

Э. Бабаян наркотик моддаларни тиббий-ҳуқуқий таснифлашда уларнинг "аддикция" (ўрганиб қолиш) хусусиятини бош юридик мезон⁹ деб ҳисоблайди. С. Олимов маъмурий ва жиноий жавобгарлик ўртасидаги пропорционалликни таъминлаш, айниқса ёшлар ўртасида кичик миқдордаги моддалар учун жавобгарликни либераллаштириш¹⁰ масаласини илгари суради.

Юқоридаги олимларнинг қарашларини умумлаштирган ҳолда, бизнинг фикримизча, гиёҳвандлик билан боғлиқ ҳуқуқбузарликларни фақат соғлиққа қарши тажовуз сифатида эмас, балки **"миллий хавфсизликка қарши деструктив ижтимоий ҳодиса"** сифатида кенгроқ талқин қилиш лозим.

Бизнингча, Б. Гафуров ва Х.Оқоёвларнинг "хуфиёна иқтисодиёт" ва "криминал занжир" ҳақидаги фикрлари бугунги кунда янгича мазмун касб этмоқда. Зеро, гиёҳвандлик воситаларининг ноқонуний айланмаси нафақат соғлиққа зиён етказади, балки жиноий даромадларни легаллаштириш ва экстремизмни молиялаштириш учун асос бўлиб хизмат қилмоқда. Шунингдек, Э.Бабаян ва А.Глушковлар таъкидлаган "руҳий қарамлик" омили ҳуқуқбузарлик содир этган ёшларнинг жавобгарлигини белгилашда уларни жазолашдан кўра, ресоциализация қилиш ва даволаш чораларини қўллаш зарурлигини тасдиқлайди.

Таъкидлаш мумкинми, *гиёҳвандлик билан боғлиқ ҳуқуқбузарликларнинг* назарий тушунчасини замон талабидан келиб чиқиб такомиллаштириш лозим. Бугунги кунда ушбу тушунчага *"рақамли технологиялар ва крипто-активлар воситасида амалга ошириладиган деструктив фаолият"* элементини киритиш мақсадга мувофиқдир.

М.Х.Рустамбаев таъкидлаганидек, моддани гиёҳвандлик воситаси деб топиш учун у учта мезонга – тиббий (модданинг инсон организмига специфик таъсири), ижтимоий (истеъмол қилишнинг кенг тарқалганлиги ва ижтимоий аҳамиятга эга эканлиги) ва юридик (модданинг махсус рўйхатга киритилганлиги) мезонларга жавоб бериши лозим¹¹.

⁵ Глушков А. Незаконный оборот наркотиков: Криминологический аспект. – М.: Юрист, 2019. – С. 88.

⁶ Абдумажидов Ғ. Криминалистика: Дарслик. – Т.: Адолат, 2003. – Б. 312.

⁷ Оқоёв Х. Жиноят ҳуқуқи: Махсус қисм. – Т.: ТДЮУ, 2018. – Б. 276.

⁸ Гафуров Б. Криминология. – Т.: Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси, 2020. – Б. 194.

⁹ Бабаян Э. Наркология: Учебное пособие. – М.: Медицина, 2015. – С. 104.

¹⁰ Олимов С. Маъмурий ҳуқуқ ва жавобгарлик. – Т.: Юридик адабиётлар, 2021. – Б. 89.

¹¹ Рустамбаев М.Х. Ўзбекистон Республикаси жиноят ҳуқуқи курси. Махсус қисм. 3-том: Жамоат хавфсизлиги ва жамоат тартибига қарши жиноятлар. Дарслик. – 2-нашр. – Тошкент: «ILM ZIYO», 2018. – Б. 242.

Ўзбекистон Республикасининг "Гиёҳвандлик воситалари ва психотроп моддалар тўғрисида"ги Қонунида ушбу тушунчаларга қатъий юридик таъриф берилган. Унга кўра, **гиёҳвандлик воситалари** – синтетик ёки табиий моддалар, уларнинг препаратлари ҳамда Ўзбекистон Республикасида назоратга олинмаган гиёҳвандлик воситалари рўйхатига киритилган ўсимликлардир, **психотроп моддалар эса**, инсон руҳиятига фаол таъсир кўрсатувчи, келиб чиқиши табиий ёки синтетик бўлган ҳамда Ўзбекистон Республикасида назоратга олинмаган психотроп моддалар рўйхатига киритилган моддалардир¹².

Ушбу миллий таърифлар халқаро ҳуқуқ нормалари, хусусан, БМТнинг 1961 йилдаги "Гиёҳвандлик воситалари тўғрисида"ги Ягона конвенцияси¹³ ва 1971 йилдаги "Психотроп моддалар тўғрисида"ги Конвенцияси¹⁴ қоидаларига тўлиқ мос келади. Фарқли жиҳати шундаки, халқаро конвенциялар умумий рўйхатларни (Жадвалларни) белгиласа, миллий қонунчилик ҳар бир давлатнинг ички эҳтиёжларидан келиб чиқиб, ушбу рўйхатларни кенгайтириши мумкин.

Прекурсорлар масаласига тўхталадиган бўлсак, БМТнинг 1988 йилдаги конвенциясига кўра, бу – гиёҳвандлик воситалари ва психотроп моддаларни тайёрлаш учун ишлатилмаган, кимёвий тузилишига кўра уларнинг бирига айланиши мумкин бўлган моддалардир¹⁵.

Бизнингча, прекурсорларнинг назорати гиёҳвандлик профилактикасининг "олдинги чизиғи" ҳисобланади, чунки уларсиз синтетик наркотикларни ишлаб чиқариш имконсиздир.

Гиёҳвандлик воситалари ва психотроп моддалар билан боғлиқ ҳуқуқбузарликларнинг моҳиятини тушуниш учун уларнинг **ҳуқуқий объектини** аниқлаш лозим. Юридик фанда қабул қилинган умумий қоидага кўра, ушбу турдаги ҳуқуқбузарликларнинг бевосита объекти – **аҳоли саломатлиги** ҳисобланади.

Аҳоли саломатлиги — бу жамиятнинг нормал ҳаёт кечиришини таъминловчи ижтимоий муносабатлар йиғиндиси. Гиёҳвандлик воситаларининг ноқонуний айланмаси ушбу муносабатларга жиддий зарар етказди. Академик Ғ.А.Абдумажидов ва бошқа олимларнинг фикрича, гиёҳвандлик жиноятларининг объекти мураккаб тузилишга эга бўлиб, у нафақат аҳоли саломатлигини, балки жамоат ахлоқи ва жамоат тартибини ҳам камраб олади¹⁶. Бизнинг фикримизча, ушбу ҳуқуқбузарликларнинг ижтимоий хавфлилик даражаси генофонднинг бузилиши, криминоген вазиятнинг кескинлашуви ва давлат иқтисодиётига етказилмаган зарар билан белгиланади.

¹² Ўзбекистон Республикасининг Қонуни. Гиёҳвандлик воситалари ва психотроп моддалар тўғрисида. 19.08.1999 йилдаги 813-И-сон // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. – 1999. – № 9. – 229-модда.

¹³ Гиёҳвандлик воситалари тўғрисидаги Ягона конвенция (Нью-Йорк, 1961 йил 30 март) // Ўзбекистон Республикаси халқаро шартномалари тўплами. – 2008. – № 8. – Б. 32.

¹⁴ Психотроп моддалар тўғрисидаги конвенция (Вена, 1971 йил 21 февраль) // Ўзбекистон Республикаси учун кучга кирган: 1995 йил 12 июль.

¹⁵ Гиёҳвандлик воситалари ва психотроп моддаларнинг қонунга хилоф равишда муомалада бўлишига қарши кураш тўғрисидаги БМТ конвенцияси (Вена, 1988 йил 20 декабрь).

¹⁶ Ғ.А. Абдумажидов, Жиноят ҳуқуқи. Махсус қисм: Дарслик / Масъул муҳаррир: ю.ф.д., проф. Ғ.А. Абдумажидов. – Тошкент: ТДЮУ нашриёти, 2016. – Б. 312.

Фикримизча, ушбу ҳуқуқбузарликларнинг ижтимоий хавфлилик даражаси қуйидаги омиллар билан белгиланади:

биринчиси, *репродуктив саломатликка таҳдид*. Гиёҳвандлик генофонднинг бузилишига олиб келади;

иккинчиси, *криминоген хусусият (мультипликатор эффекти)*. Гиёҳвандлик воситаларини истеъмол қилиш бошқа турдаги оғир жиноятларнинг (ўғирлик, босқинчилик, қотиллик) содир этилишига замин яратади;

учинчиси, *иқтисодий зарар*. Меҳнат унумдорлигининг пасайиши ва даволаш харажатларининг ошиши давлат бюджетига юк бўлади.

Шу сабабли, ушбу қилмишлар нафақат шахсга қарши, балки жамият хавфсизлигига қарши қаратилган ҳуқуқбузарликлар сифатида баҳоланиши мақсадга мувофиқдир.

Ҳуқуқбузарликлар профилактикасини тизимли ташкил этиш учун уларни илмий асосланган мезонлар бўйича таснифлаш муҳим аҳамиятга эга. Таҳлиллар шуни кўрсатадики, мавжуд ҳуқуқий адабиётларда ягона таснифлаш тизими мавжуд эмас. Шу боис, диссертация тадқиқоти доирасида қуйидаги таснифни таклиф этамиз:

биринчидан, **ижтимоий хавфлилик даражасига кўра таснифлаш**. Бу энг асосий мезон бўлиб, ҳуқуқбузарлик учун белгиланадиган жавобгарлик турини белгилайди. Бунда:

➤ *маъмурий ҳуқуқбузарликлар*: Ўзбекистон Республикаси МЖТКнинг тегишли моддалари (масалан, оз миқдорда гиёҳвандлик воситаларини ўтказиш мақсадини кўзламай тайёрлаш, сақлаш). Бу ерда асосий мезон – модданинг миқдори ва ўтказиш (сотиш) мақсадининг йўқлигидир;

➤ *жиноятлар*: Ўзбекистон Республикаси ЖКнинг XIX бобида назарда тутилган қилмишлар¹⁷. Бунга кўп миқдордаги воситалар билан боғлиқ ҳаракатлар, шунингдек, миқдоридан қатъи назар, ўтказиш мақсадида содир этилган ҳар қандай ҳаракат киради.

иккинчидан, **ҳаракат характериغا (объектив томон белгиларига) кўра таснифлаш**.

Ҳуқуқбузарликни содир этиш усули ва шаклига қараб қуйидаги гуруҳларга ажратиш мумкин:

➤ *ноқонуний муомала билан боғлиқ ҳаракатлар*, яъни, тайёрлаш, қайта ишлаш, олиш, сақлаш, ташиш ёки жўнатиш;

➤ *реализация қилиш билан боғлиқ ҳаракатлар*, яъни, ўтказиш (сотиш, ҳадя қилиш, қарзга бериш). Бу энг оғир ижтимоий хавфга эга гуруҳ ҳисобланади;

➤ *истеъмол қилишига жалб этиш*, яъни, гиёҳвандлик воситаларини истеъмол қилишга ундаш, кўндириш;

➤ *култивация қилиш*, яъни, тақиқланган экинларни (кўкнор, наша ва б.) қонунга хилоф равишда экиш ва етиштириш;

➤ *Ташкил этиш ва сақлаш*, яъни, бангхоналар ташкил этиш ёки уларни сақлаш.

Шу ўринда, В.С.Каракецяннинг тадқиқотларига таянган ҳолда, замонавий шароитда ушбу таснифга "рақамли макондаги ҳаракатлар", яъни интернет ва телекоммуникация тармоқлари орқали гиёҳвандлик воситаларини контакtsiz усулда сотишни ҳам алоҳида

¹⁷ Ўзбекистон Республикасининг Жиноят кодекси. – Тошкент: «Yuridik adabiyotlar publish», 2024. – 480 б.

кичик гуруҳ сифатида киритиш мақсадга мувофиқдир¹⁸.

Биз ушбу фикрга қўшилган ҳолда, кибер-макондаги гиёҳвандлик жиноятларини алоҳида эътибор билан ўрганишни таклиф қиламиз.

учинчидан, субъектнинг хусусиятига кўра таснифлаш. Профилактик чора-тадбирларни манзилли белгилаш учун субъектларни иккига ажратиш мақсадга мувофиқ:

➤ *умумий субъектлар* – 16 ёшга тўлган, ақли расо ҳар қандай жисмоний шахслар томонидан содир этиладиган ҳуқуқбузарликлар (асосан ноқонуний айланма).

➤ *махсус субъектлар* – гиёҳвандлик воситалари ва психотроп моддалар билан ишлаш руҳсатига эга бўлган, лекин белгиланган қоидаларни бузган шахслар (тиббиёт ходимлари, фармацевтлар, моддий жавобгар шахслар).

Махсус субъектлар томонидан содир этиладиган ҳуқуқбузарликлар (ЖК 275-моддаси ва бошқалар) жамият учун ўзига хос хавф туғдиради, чунки бу шахслар қонуний айланмадаги воситаларнинг "қора бозор"га чиқиб кетишига сабабчи бўлиши мумкин.

Бунда асосий эътибор "ҳуқуқбузарликнинг пред-криминал ҳолати"га, яъни шахснинг гиёҳвандликка мойиллиги, ижтимоий муҳитнинг деструктив таъсири ва психоактив моддаларнинг мавжудлиги каби омилларнинг ўзаро таъсирига қаратилади. БМТнинг Гиёҳванд моддалар ва жиноятчилик бўйича бошқармаси (UNODC) таъкидлаганидек, профилактика тизими нафақат модданинг ўзини, балки унинг атрофидаги ижтимоий-иқтисодий экотизимни назорат қилишга асосланиши керак¹⁹.

Жамоат хавфсизлиги нуқтаи назаридан ушбу ҳуқуқбузарликларнинг моҳиятини белгиловчи асосий элемент — бу "хавф омиллари" ва "ҳимоя омиллари" ўртасидаги мувозанатдир. Хавф омиллари сифатида шахснинг руҳий ҳолати, оилавий муҳит, тенгдошлар таъсири ва моддаларнинг ижтимоий тармоқлар орқали осон топиловчанлиги кўрилса, ҳимоя омиллари сифатида давлатнинг профилактика тизими, маҳалла институтининг таъсири ва ёшларнинг бандлиги тушунилади²⁰. Шу сабабли, профилактика субъекти учун ҳуқуқбузарлик — бу тизимли хатоликнинг якуний босқичидир.

Профилактика стратегияларини ишлаб чиқиш учун гиёҳвандлик билан боғлиқ ҳуқуқбузарликларни уларнинг келиб чиқиш механизми ва ижтимоий мазмунига кўра таснифлаш стратегик аҳамиятга эга. Анъанавий криминологик таснифлардан фарқли ўларок, жамоат хавфсизлиги мутахассислари ушбу ҳуқуқбузарликларни "риск-менежмент" моделларига асосланиб гуруҳларга ажратадилар.

Таснифлаш мезони	Ҳуқуқбузарликлар гуруҳи	Профилактик йўналиш ва субъект
Ҳуқуқий табиатига кўра (Бевосита)	Гиёҳвандлик воситаларини ноқонуний сақлаш, ташиш,	Тезкор-қидирув фаолияти, божхона ва

¹⁸ Каракеян В.С. Наркопреступность в сети Интернет: криминологическая характеристика и меры предупреждения: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Москва, 2020. – С. 15.

¹⁹ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2025 йил 3 ноябрдаги "Аҳоли саломатлигини ва миллат ген фондини гиёҳвандлик ҳамда наркожиноятлардан самарали ҳимоя қилиш бўйича комплекс чора-тадбирлар тўғрисида"ги ПФ-207-сон Фармони // www.lex.uz.

²⁰ Ўзбекистон Республикасининг "Пробация тўғрисида"ги Қонуни, 2019 й. // www.lex.uz.

	сотиш ва етиштириш.	чегара назорати (ИИБ, ДХХ).
Келтириб чиқарувчи омилга кўра (Билвосита)	Гиёҳвандликка маблағ топиш мақсадида содир этилган мулкый жиноятлар (ўғрилиқ, босқинчилик).	Ижтимоий қўллаб-қувватлаш, бандликни таъминлаш, пробация (Маҳалла, ИИБ).
Психофизиологик таъсирга кўра	Психоактив модда таъсирида (маст ҳолатда) содир этилган зўравонлик ва бетартибликлар.	Тиббий-наркологик назорат, тезкор патруль хизмати (Соғлиқни сақлаш, ИИБ).
Тизимли (Синдикатив)	Наркобозор инфратузилмасини яратиш, жиний даромадларни легаллаштириш, "закладка" тизими.	Кибер-хавфсизлик, молиявий мониторинг, халқаро ҳамкорлик.

Ушбу таснифлаш тизими профилактика субъектларига аниқ мақсадли (таргетли) чора-тадбирларни амалга ошириш имконини беради. Масалан, агар ҳуқуқбузарликнинг асосий моҳияти иқтисодий-компульсив бўлса (маблағ топиш учун жиноят), у ҳолда асосий урғу жиний жазога эмас, балки даволаш ва ижтимоий ёрдамга қаратилиши лозим²¹.

Бу гуруҳга кирувчи ҳуқуқбузарликларнинг моҳияти — давлат томонидан ўрнатилган муомала қоидаларини бузишдир. Бунда асосий профилактика "таклифни камайтириш" (supply reduction) тамойилига асосланади.

Бирок, замонавий шароитда ушбу турдаги ҳуқуқбузарликларнинг трансформацияси кузатилмоқда. Айниқса, синтетик наркотиклар ва янги психоактив моддаларнинг (NPS) пайдо бўлиши анъанавий назорат механизмларини қийинлаштирмоқда²².

Профилактиканинг марказий вазифаси — кимёвий прекурсорларнинг айланиши ва дорихоналардаги кучли таъсир қилувчи моддаларнинг ноқонуний савдоси устидан мониторингни кучайтиришдир²³.

Истеъмолчилар томонидан содир этиладиган жиноятлар жамоат хавфсизлиги учун энг катта рисклардан биридир. Тадқиқотлар шуни кўрсатадики, опиад ёки психостимуляторларга қарам бўлган шахслар орасида мулкый жиноятлар содир этиш частотаси оддий аҳолига нисбатан бир неча баробар юқори²⁴. Бундай ҳолатларда профилактика шахснинг ижтимоий ҳолатини ва соғлиғини тиклашга йўналтирилиши керак.

²¹ International Standards on Drug Use Prevention, Second updated edition. UNODC/WHO, Vienna, 2018.

²² World Drug Report 2024. United Nations Office on Drugs and Crime.

²³ Ўзбекистон Республикасининг Қонуни "Гиёҳвандлик воситалари ва психотроп моддалар тўғрисида", 19.08.1999 й.

²⁴ International Standards for the Treatment of Drug Use Disorders. WHO/UNODC, Geneva, 2020.

UNODC стандартларига кўра, жиноят содир этган гиёҳванд шахсга нисбатан "жазога муқобил чоралар" (АТИ) қўллаш уни жамиятга қайтаришнинг энг самарали йўлидир²⁵.

Сўнгги ўн йилликда гиёҳвандлик билан боғлиқ ҳуқуқбузарликлар табиатида кескин бурилиш юз берди. Анъанавий ўсимлик асосидаги моддалар ўрнини лаборатория шароитида тайёрланган синтетик катинонлар, каннабиноидлар ва альфа-PVP каби моддалар эгалламоқда.¹⁰ Ушбу моддаларнинг ижтимоий хавфлилиги уларнинг юқори даражадаги токсиклиги ва руҳиятга тезкор деструктив таъсири билан белгиланади.

Рақамли технологияларнинг нарқобозорга кириб келиши ҳуқуқбузарликларнинг янги таснифини келтириб чиқарди:

мессенжерлар ва "даркнет" орқали амалга ошириладиган олди-сотди жараёнлари (кибер-нарқосавдо);

сотувчи ва истеъмолчи ўртасида бевосита алоқанинг йўқлиги, бу эса тезкор аниқлаш имкониятларини чеклайди ("закладка" тизими)²⁶.

молиявий оқимларни яшириш орқали жавобгарликдан қочиш усуллари (криптовалютавий транзакциялар).

Профилактика нуқтаи назаридан ушбу йўналишда "Эрта огоҳлантириш тизимлари" (Early Warning Systems)ни жорий этиш ўта муҳимдир. Бу тизим янги модда бозорда пайдо бўлиши билан унинг кимёвий таркиби ва хавфлилиги даражаси ҳақида барча ҳуқуқ-тартибот ва соғлиқни сақлаш органларини хабардор қилиши лозим²⁷. Ўзбекистон шароитида ушбу тизимни ИИБ Эксперт-криминалистика маркази ва Соғлиқни сақлаш вазирлиги лабораториялари интеграцияси асосида куриш тақозо этилади.

Ўзбекистоннинг ҳуқуқий тизимида гиёҳвандликка қарши кураш нафақат жиноий таъқиб, балки миллат ген фондини асрашга йўналтирилган стратегик вазифа сифатида белгиланган. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2025 йил 3 ноябрдаги ПФ-207-сонли Фармони ушбу соҳадаги профилактика ишларини мутлақо янги босқичга олиб чиқди²⁸.

Ушбу Фармон билан белгиланган институционал ҳамкорлик модели қуйидаги элементларни ўз ичига олади:

1. "Маҳалла еттилиги" тизими орқали хонадонбай хатлов ўтказиш, риск гуруҳидаги шахсларни аниқлаш ва уларга ижтимоий ёрдам кўрсатиш (маҳалла даражасидаги профилактика);

2. Ёшлар ўртасида "нарқо-иммунитет"ни шакллантириш ва таълим масканларида психоактив моддалар тарқалишига чек қўйиш (таълим муассасаларидаги назорат);

3. Нарқологик диспансерлар ва реабилитация марказлари фаолиятини такомиллаштириш, "анонимлик" тамойилини кучайтириш орқали шахсларни ихтиёрий даволанишга жалб қилиш (Соғлиқни сақлаш ва реабилитация)²⁹.

²⁵ Ismailov I. "Huquqbuzarliklar profilaktikasi nazariyasi". Toshkent, 2021.

²⁶ Bennett T., Holloway K. "The association between drug use and offending". 2008.

²⁷ EMCDDA. "New Psychoactive Substances: Global Trends and Challenges", 2024.

²⁸ Ўзбекистон Республикасининг Қонуни "Гиёҳвандлик воситалари ва психотроп моддалар тўғрисида", 19.08.1999 й. // www.lex.uz.

²⁹ EMCDDA. "New Psychoactive Substances: Global Trends and Challenges", 2024.

Маҳалла институтининг ролини алоҳида таъкидлаш зарур. Маҳалла — бу нафақат жамоат назорати органи, балки ижтимоий реабилитация марказидир. Бирок, айрим тадқиқотлар маҳалланинг ҳаддан ташқари "назоратчи" функцияси шахсларнинг стигматизациясига (танбаланишига) олиб келиши мумкинлигидан огоҳлантиради³⁰. Шу сабабли, маҳалла раиси ва профилактика инспекторининг вазифаси шахсни қамоққа юбориш эмас, балки унинг атрофидаги муҳитни соғломлаштириш бўлиши керак.

Пробация назоратидаги шахсларнинг катта қисми гиёҳванд моддаларга қарамлиги бор ёки уларни истеъмол қилишга мойил шахслардир.

Профилактиканинг ушбу босқичида "риск-менежмент" қуйидагича амалга оширилади:

- Ҳар бир ҳуқуқбузарнинг шахсий хусусиятлари, оилавий аҳволи ва қарамлик даражасидан келиб чиқиб тузилади.

- Суд томонидан тайинланган тиббий чекловларнинг ижросини тиббиёт муассасалари билан ҳамкорликда таъминлаш.

- Ишга жойлаштириш ва касб-хунарга ўргатиш орқали шахсни жинойий муҳитдан узиш³¹.

Халқаро тажриба (масалан, UNODC PTRS ташаббуслари) шуни кўрсатадики, пробация тизимида "жазо" эмас, балки "кўмак" тамойили устувор бўлганда рецидив (қайта жиноят) кўрсаткичи 30-40 фоизга камаяди³².

БМТнинг 1961 йилги Гиёҳвандлик воситалари тўғрисидаги ягона конвенцияси, 1971 йилги Психотроп моддалар тўғрисидаги конвенция ва 1988 йилги Ноқонуний айланишга қарши кураш тўғрисидаги конвенция халқаро ҳуқуқий асос бўлиб хизмат қилади. Бирок, профилактика учун энг муҳим ҳужжат — UNODC/WHO "Гиёҳвандлик воситаларини истеъмол қилиш профилактикаси бўйича халқаро стандартлар" ҳисобланади³³.

Ушбу стандартларнинг асосий ғояси — профилактиканинг **интеграциялашган тизимини** яратишдир. Ушбу тизимнинг белгилари:

- Профилактика чоралари фақат "қўрқитиш"га эмас, балки шахснинг ижтимоий кўникмаларини (Life skills) ривожлантиришга асосланиши керак.

- Профилактика болага мактабгача даврдан бошланиб, катта ёшгача давом этиши лозим.

- Профилактикага сарфланган 1 доллар келажақдаги 10 долларлик зарарни олдини олади³⁴.

Ўзбекистон ушбу стандартларни миллий қонунчиликка имплементация қилиш орқали нафақат ҳуқуқ-тартибот органларининг, балки фуқаролик жамияти институтларининг ҳам масъулиятини оширмоқда.

³⁰ Pulatov Yu. "Giyohvandlikka qarshi kurashning kriminologik jihatlari".

³¹ Ismailov I. "Huquqbuzarliklar profilaktikasi nazariyasi". Toshkent, 2021.

³² Ismailov I. "Huquqbuzarliklar profilaktikasi nazariyasi". Toshkent, 2021.

³³ International Standards on Drug Use Prevention, Second updated edition. UNODC/WHO, Vienna, // 2-vol, 2018. <https://www.unodc.org/unodc/en/prevention/prevention-standards.html>

³⁴ International Standards on Drug Use Prevention, Second updated edition. UNODC/WHO, Vienna, // 2-vol, 2018. <https://www.unodc.org/unodc/en/prevention/prevention-standards.html>

Гиёҳвандлик воситалари ёки психотроп моддалар билан боғлиқ ҳуқуқбузарликларнинг тушунчаси ва моҳиятини таҳлил қилиш натижасида қуйидаги хулосаларга келиш мумкин:

Юқоридаги таҳлиллардан келиб чиқиб, биз қуйидагича илмий хулосага келишимиз мумкин:

биринчидан, “гиёҳвандлик воситалари ёки психотроп моддалар билан боғлиқ ҳуқуқбузарликлар” — бу аҳоли саломатлиги ва жамият хавфсизлигига таҳдид солувчи, гиёҳвандлик воситалари, уларнинг аналоглари ёки психотроп моддаларнинг ноқонуний айланмаси, шунингдек, ушбу фаолиятни ахборот-коммуникация технологиялари, глобал тармоқ ресурслари ва крипто-активлар орқали амалга оширишга қаратилган, маъмурий ёки жинойий жавобгарликка сабаб бўлувчи айбли ижтимоий хавфли қилмишлардир.

Гиёҳвандлик билан боғлиқ ҳуқуқбузарликлар тушунчасини ахборот-коммуникация технологиялари ва крипто-активлардан фойдаланган ҳолда амалга ошириладиган қилмишлар билан тўлдириш орқали унинг мазмунини кенгайтириш ва диспозициясини замонавий криминоген вазиятга мослаштириш зарур.

иккинчидан, ҳуқуқбузарлик — бу фақат қонунбузарлик эмас, балки мураккаб ижтимоий касалликнинг белгисидир. Шу сабабли, асосий эътибор "хавфни бошқариш" (risk management)га қаратилиши лозим. Бунда "хавф" деганда нафақат жиноятнинг содир этилиши, балки шахснинг саломатлиги ва жамиятнинг хавфсизлигига етадиган умумий зарар тушунилади.

учинчидан, классификация тизими динамик бўлиши керак. Рақамли технологиялар ва NPS ривожланиши профилактика субъектларидан "кибер-профилактика" ва "тезкор лаборатория назорати" кўникмаларини талаб қилмоқда. Эскирган классификация усуллари янги турдаги хавфларни (масалан, "закладка"чилар психологиясини) аниқлашда кам самара беради.

тўртинчидан, институционал ҳамкорликнинг марказида "Инсон ҳуқуқлари ва саломатлиги" туриши керак. Ўзбекистонда маҳалла ва пробация хизматининг интеграцияси "жазолаш" тизимидан "ижтимоий қўллаб-қувватлаш" тизимига ўтишни таъминлаши лозим.

Бу эса ўз навбатида жамоат хавфсизлигининг энг мустаҳкам кафолати бўлиб хизмат қилади.

бешинчидан, халқаро стандартларни миллий тажриба билан уйғунлаштириш зарур.

Ўзбекистоннинг ўзига хос бўлган "маҳаллабай" ишлаш тизими UNODCнинг "жамоатчилик асосидаги профилактика" (Community-based prevention) тавсиялари билан мукамал мос келади ва уни янада ривожлантириш мумкин.